

Mahmut KARAKUŞ

İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

PETER WEISS, BELGESEL TİYATRO KURAMI VE SORUŞTURMA*

İnsanlar tarih bilinçleri gereği öteden beri geçmişte kalmış olaylara eğilmişler, çeşitli nedenlerle onlarla iliglenmişlerdir. Bu ilginin sonucu geçmişte bir çok yazar, tarih yazarından değişik olarak, tarihin derinliklerinde kalmış olan çeşitli olayları ele alıp, yapıtlarını bu olaylar üzerine kurmuşlardır.

Yazın yapıtlarında tarihsel olayların konu edilmesi, 20. yüzyılın başlarından itibaren ve özellikle altmışlı yıllarda daha değişik bir boyut kazanarak, kendine özgü bir tiyatro türü olan 'belgesel tiyatro'da doruk noktasına ulaşmıştır. Bununla birlikte yazınsal yapıtların oluşturulmasında belgelerin kullanılması salt bu yıllara özgü bir olgu değildir. Goethe'nin *Egmont*'u, Schiller'in *Don Carlos*'u, Hauptmann'ın *Dokumacılar* ve *Florian Geyer* adlı yapıtları, Büchner'in *Woyzeck* ve *Danton'un Ölümü* adlı oyunları da bir bakıma tarihsel belgelere dayanırlar. Burada 'tarihsel dram' ile 'belgesel tiyatro' arasında çok yakın benzerlikler olduğu sanısı uyansa da, bu iki dram türü arasındaki büyük ayrılıklar gözardı edilemez. Tarihsel malzemedен yararlanılan 'tarihsel dram' yazarlarının ortaya çıkardıkları yapıtlar büyük çapta onların düş-güçlerinin ürünüdür. Erekleri, tarihsel olayları olduğu gibi yansıtmak değildir. Buna karşın 'belgesel tiyatro' yazarları için belgelerin inandırıcılığı önemlidir ve bu belgelerin özgünlüğü olanaklar ölçüsünde korunmalıdır. Bu nedenle yukarıda sözü edilen

* Bu yazı 1989 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı'nda Prof. Dr. Nilüfer Kuruyazıcı yönetiminde hazırlanan «*Soruşturma'nın Belgesel Tiyatro Geleneğindeki Konumu*» başlıklı tezin özetidir.

oyunlar, 'belgesel tiyatro'dan çok 'tarihsel dram' kapsamında yer alırlar.

Toplumdaki kültürel gelişmelerin her alanında olduğu gibi, yazın alanındaki gelişmeler de, onu yönlendiren toplumsal etmenler göz önünde bulundurulmadan anlaşılabilir. Bu, özellikle Almanya'da İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan yazın için geçerlidir. Savaş sonrası Almanya'sında, onu savaşa sürükleyen nedenler hemen unutulmuş, toplumda ekonomik gelişmeye ülkenin demokratikleşme sürecinden daha çok önem verilmiştir. İnsanların yaşam düzeyinin yükseltilmesi için toplumdaki bütün güçlerin harekete geçirilmesi, tek yönlü bir gelişmeye, toplumsal bilincin gerilemesine neden olmuştur. Böylece toplumun her kesiminin geçmişle hesaplaşması gerekliliği gözardı edilerek, bu hesaplaşma tek tek bireylerin istencine bırakılmıştır. Savaş sırasında karşılanamamış olan maddi gereksinimleri karşılama çabası içinde bulunan insanlar, geçmişle hesaplaşmayı, geçmişi irdelemeyi, suç ya da suçluluk tartışmasını ikinci plana itmişler, çokları böyle sözcüklerden açıkça rahatsızlık duymuştur.

Altmışlı yıllarda Almanya'daki toplumsal gelişmeler, özellikle Alman tiyatrosu açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu yıllar, Federal Almanya için çok önemli toplumsal gelişmelerin yaşandığı yıllardır. Ekonominin yeniden düzlüğe çıkmasıyla insanların yükselen yaşam düzeyi içinde kendilerini kaybetmeleri, 1961 yılında yapılan Berlin Duvarı, etkisi Avrupa'da da görülen Üçüncü Dünya Ülkeleri'ndeki ekonomik savaşım ve Birleşik Devletler'in Viet Nam'a karşı yürüttüğü savaş, özellikle genç aydınlar arasında bir başkaldırıya ve bir kaç yıl sonra bütün dünyayı etkisi altına alacak olan öğrenci eylemlerine neden olmuştur. Bu gelişmeler kültürel alanda, özellikle yazın alanında önemli sonuçlar doğurmuştur. Aydınların «(...) toplumsal gelişmelerden uzak, yalnızca kendi yaratma güçlerine (...)»¹ inanan tutumlarının bir yanılgı olduğu görülmüş ve altmışlı yıllarda bu tutum yerini tam aksi bir görüşe bırakmıştır. Bunun sonucu olarak da bir çok aydın ve yazar etkin olarak toplumsal olaylarda rol almış, G. Grass,

1 *Deutsche Literaturgeschichte*, J.B. Metzler, 2. Auflage, Stuttgart 1984, s. 529.

S. Lenz, M. Walser, P. Weiss ve H.M. Enzensberger gibi yazarlar az ya da çok politika sahnesinde görülmeye başlamışlardır. Böylece ellili yılların bir özelliği olan, yazınla politikayı kesin sınırlarla birbirinden ayırma çabaları, altmışlı yıllarda yerini, yazının bilinçli olarak politikayla birleştirilmesi eğilimine bırakmıştır. Artık yazarlar bütün güçleriyle hem geçmişte kalan hem de içinde yaşadıkları olaylarla hesaplaşmayı görev bilmışlerdir.

Yazın alanındaki gelişmeler de bu değişime ayak uydurmuştur. Ve işte bir politik-tiyatro türü olan 'belgesel tiyatro' ve yazarları bu koşullarda ve böyle bir ortamda ulusal ve uluslararası bir etkinlik kazanmışlardır. Heiner Kipphardt, Rolf Hochhuth ve Peter Weiss, altmışlı yılların Alman tiyatrosuna dünya çapında bir etkinlik kazandıran yazarlardır. Daha sonra bu 'belgesel tiyatro' yazarları arasına, onlar kadar başarılı olmamakla birlikte, Tankred Dorst ve Hans Magnus Enzensberger gibi isimler de katılır. Bütün bu yazarların ortak yönü, sanatta daha az yapaylık, daha çok kanıtlanabilir gerçeklik ve kurgu yerine belge istemeleridir.

'Belgesel tiyatro', politik gerçeklerden uzak kalan yazın anlayışından ayrılmış ve toplumsal gelişme sürecinde yaşanan çelişkilere bir tepki gösterme niteliğine bürünmüştür. Altmışlı yıllarla birlikte gerçekleşen, toplumun ve yazının politikleşme olgusu, artık savaş sonrası evresinin kapandığının bir belirtisidir². Burada söz konusu olan yalnızca gerçekliğin yansıtılması değil, onun değiştirilmesidir artık.

Bir çok belgesel oyunu yanında, 'belgesel tiyatro' konusunda bir de kuram geliştirmiş olan Peter Weiss, bu tiyatro türünün en önemli temsilcilerinden biridir. Altmışlı yıllarda aydınların büyük çoğunluğunu etkisi altına almış olan 'belgesellik' tutkusu, kişilik özelliklerinden dolayı Weiss'ı daha kolay etkileme olanağı bulmuştur. Weiss'ın düzyazıda yaşamöyküsel bir tutuma eğilimi olması, belgesel filmle uğraşması ve ilk belgesel oyunu *Marat/Sade*'de malzemesini bir bilim adamı titizliği ile işlemesi gibi etmenler,

2 Bkz. HILZINGER, Klaus Harro : *Die Dramaturgie des dokumentarischen Theaters*, Niemeyer, Tübingen 1976, s. 140.

onun 'belgesel tiyatro'nun önde gelen temsilcileri arasında yer almasını sağlamıştır.

Weiss, *Belgesel Tiyatro Üzerine Notlar*³ başlıklı yazısında, bu tiyatro türünün kuramsal yönüne ayrıntılı olarak değinmiştir. Peter Weiss'ın 1968 yılında 14 sav olarak kaleme aldığı bu yazısı, aynı zamanda 'belgesel tiyatro' yazarları tarafından şimdiye değin bu konuda yazılmış en ayrıntılı yazıdır. Weiss'ın belgesel yapıtları arasında en önemli yeri, yazarın dilimize de çevrilmiş ve yurdumuzda sahnelenmiş olan *Soruşturma*⁴ adlı yapıtı alır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Nazi suçluları bir çok yerde yargılanırlar. Frankfurt'ta Aralık 1963'ten Ağustos 1965'e değin süren duruşmalar bunların en önemlisidir. Burada, Auschwitz Toplama Kampı'nda görevli kişilerin yargılanması nedeniyle, 'Auschwitz Duruşmaları' (Auschwitz-Prozesse) da denir bu duruşmalara. Frankfurt'taki bu duruşmayı zaman zaman izleyen Weiss, kendi notlarından ve ayrıca Bernd Neumann'ın 'Frankfurter Allgemeine Zeitung' adlı gazetede yayımlanan, daha sonra da kitap olarak basılan duruşma tutanaklarından yararlanarak oluşturur yapıtını. Weiss ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi edinmek için bir çok kaynağa başvurmuş ve sürekli günlük gazetelerde konuyla ilgili yazıları izlemiştir. *Soruşturma* daha bu yargılama sürerken yazılmaya başlanmış ve yargılama sonuçlarından önce bitirilmiştir.

Weiss'ın oyunu, Almanya tarihinin en karanlık dönemini işlemekle kalmaz, aynı zamanda bu ülkenin savaş sonrası gelişimine de ışık tutar. Böylece *Soruşturma*, yalnızca Auschwitz'i anlatmaktan öte, günümüz toplumunun Auschwitz'e nasıl baktığını gösteren bir oyun niteliğini kazanır. Geçmiş, günümüze getirilerek, geçmişle günümüz arasındaki ilişki açığa çıkarılır, geçmişteki toplumsal bilinçle günümüzdeki toplumsal bilinç birbiriyle karşılaştırılır. Geçmişle günümüz arasındaki böyle bir ilişki, Nazi görevlilerinin günümüzde de önemli görevler üstlenmiş olmalarının vurgulanmasıyla bütün çıplaklığı ile gün ışığına çıkar. Toplama

3 Bkz. WEISS, Peter : *Notizen zum dokumentarischen Theater*, in : Peter Weiss, Dramen 2, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1968, s. 464-472.

4 WEISS, Peter : *Soruşturma*, çev. Ülkü Tamer, Sinan Yayınları, İstanbul 1974.

Kamplarının insanlık dışı koşullarında, büyük bir 'görev bilinci' ile işkence ve kıyımlarda etkin bir biçimde görev almış olan sanıklar, günümüzde de aynı 'görev bilinci' içinde ve 'başarıyla' ülkeye hizmet ederler.

Gerçi Frankfurt'taki duruşmada da geçmişle şimdiki zaman arasındaki ilişki açığa çıkarılır, ama bu duruşma oyuna dönüştürülürken, ağırlık noktası geçmişin sorgulanmasından şimdiki zamanın sorgulanmasına kaydırılır. Oyunda Toplama Kampı, toplu kıyımın yalnızca bir modelini oluşturur. Böylece *Soruşturma*, toplumsal bir olgu olan Auschwitz cehenneminin olduğu kadar, bu olgunun arka planının ve nedenlerinin de kavranmasına yardımcı olur. Oyunda, bu cehennemi hazırlayan nedenlerin etkinliklerini az da olsa günümüze değin koruduklarına tanık oluruz. Aynı zamanda bu oyun, çağımız insanına, Auschwitz olgusunun yinelenip yinelenemeyeceğini sorması gerektiğini anımsatmaya çalışır.

Soruşturma, Weiss'in 'belgesel tiyatro' kuramında söyledikleri gibi, yargı önünde dile getirilmiş gerçek anlatımlardan yapılan bir 'seçki', 'montaj' ve 'düzenleme'nin ürünüdür. Bu nedenle oyun, 'belgesel tiyatro' türünün en başarılı örneği sayılabilir. 'Belgesel' sözcüğü, oyunun büyük ölçüde belgelere dayandığı ve yazarın buluşuna, başka bir deyişle kurguya hemen hemen hiç yer verilmediği anlamına gelir. Ama bu 'seçki'ler yapılıp, 'alın-tı'lar biçimsel yönden işlenirken, hangi ölçütlerin göz önünde bulundurulduğu Weiss tarafından belirtilmez. Bu gerçek de gösteriyor ki, Weiss ne denli yapıtının nesnel ve tarafsız olduğu savını öne sürerse sürsün, yazarın yaptığı her işlem, her öznel 'seçki', onun bakış açısını yansıtacağından, o belgeler belgelikten kurtulup, kurmaca yapıtın bir parçası olacaktır. Ama eğer kullanılan bu belgeler yazımsal yapıtta belge niteliğini koruyacaksa, o zaman ortaya çıkan, bir yazımsal ürün değil de, belgeler demedi olacaktır. Kuşkusuz Weiss'in kendisi de buna karşı çıkacaktır. Çünkü o da, «*Belgesel Tiyatro Üzerine Notlar*»da dediği gibi, ortaya çıkacak ürünün ilk başta yazımsal bir yapıt olması gerektiği konusunda hiç bir ödün vermek istemez.

Weiss'in 'belgesel tiyatro' konusunda söylediklerini somut yapıtında bulmak pek de zor değildir. Örneğin Weiss, Frankfurt'taki duruşmada söylenenleri, kendi açısından önem taşıdığı için, za-

mansal bir sıralamayla vermiştir izleyiciye. Böylece Weiss, Frankfurt'ta dile gelen bu karmakarışık malzeme yığını, tutukluların çektikleri tüm acıları verebilmek için, zamansal bir düzenlemeyi yeğlemiştir. Ama aynı malzemeden yararlanan gazeteciler ve tarihçiler daha değişik düzenlemelere gitmişlerdir.

Weiss'in oyununda ve Frankfurt'taki gerçek duruşmada tanık ve sanıkların yaptıkları anlatımların birbirleriyle benzerlikleri konusuna gelince : Manfred Haiduk'un da belirttiği gibi, Weiss özgün malzemeye tümüyle bağlı kalmasa da, büyük bir örtüşme söz konusudur⁵. Ama «belgesel tiyatrodan hiç bir buluşa yer yoktur» diyen Weiss'a karşın, Haiduk tam değil «büyük oranda» bir örtüşmeden söz eder. Görüldüğü gibi, kuramla uygulama arasındaki o aşılması güç uçurumu tümüyle ortadan kaldırmayı Weiss'in kendisi de başaramaz.

Özgün malzemeden yaptığı bu 'eleştirel seçki' ile Weiss, doğal olarak ne Auschwitz Toplama Kampını, ne de Frankfurt'taki yargılamayı, yani işlenmemiş bir gerçeklik kesitini sahneye getirmeyi amaçlar, tam tersine, bilinçli olarak yaptığı bu 'seçki'leri birbirine 'monte' ederek, belgelerin içerdiği çelişkileri gün ışığına çıkarmaya çalışır. Weiss, duruşmadaki anlatımlardan yaptığı 'seçki'leri yalnızca kendi ereğine uygun bir biçimde vererek 'düzenlemek'le kalmaz, aynı zamanda bir çok kişinin söylediklerini 'yoğunlaştırarak' bir kaç kişiye söyler. Duruşmada dile gelmemiş, ama kuramsal yazılar gibi diğer kaynaklarda rastlanabilecek kimi gerçeklere de yapıtında yer vermiştir Weiss. Kendisi bu olguyu yalnızca doğrulamakla kalmaz, vurgular da.

Soruşturma, diğer bütün belgesel oyunlar gibi bir politik-tiyatrodur. Bu nedenle sorulması gereken ilk soru, yazarın bu oyunla neyi amaçladığı, oyunda neyi soruşturduğudur. Frankfurt'taki 'Auschwitz-Duruşması'nın amacı, kamptaki görevlilerin işledikleri suçu saptayıp, gerekli yaptırımları uygulamaktır. Ama Weiss yalnızca suçun saptanmasıyla yetinmez, Auschwitz'de olanlara olanak sağlayan nedenleri ortaya çıkarmaya ve böylece olayların günümüzde de yeniden gündeme gelip gelemeyeceği sorusuna ya-

5 Bkz. HAIDUK, Manfred : *Der Dramatiker Peter Weiss*, Henschelverlag, Kunst und Gesellschaft, Berlin 1977, s. 125.

nit bulmaya çalışır. Sahnedeki *Soruşturma*, Frankfurt'taki soruşturmadan bu noktada ayrılır. İşte bu nokta, yazar tarafından belgelerden yapılan 'seçki'lerde ve bunların birbirine 'monte' edilmesinde belirleyici rol oynar.

Yine 'belgesel tiyatro'nun diğer bir ilkesi, yapılan bu 'seçki'lerin, bireysel çatışmaları, bireylerin yazgılarını değil de, örnek oluşturabilecek olayları, genel eğilimleri gün ışığına çıkaracak nitelikte olması gerektiğidir. Çünkü bu tiyatro türü için önemli olan, bireysel, özel durumlar değil, genel ve çoğunluğu ilgilendiren durumlardır. *Soruşturma*'da da bu genellemeye ulaşabilmek için tanıklar isimsiz bırakılır, onlar yalnızca birer numara taşırlar. Tipik olanı göstermek için özel olan dışlanır.

Weiss, bir dizi sanatsal araçla karmakarışık olan özgün malzemeyi 'yoğunlaştırır. Kendi seçtiği belgeleri, Auschwitz Toplama Kampı'nın, etkileri günümüze değin uzanan toplumsal bir olgu olduğunu izleyiciye göstermek amacıyla, 'düzenlemeye' çalışır. Gerçek duruşmada olayın toplumsal boyutu ikinci planda kalırken, Weiss'ın yapıtında bu ön plana çıkar. Kamptaki korkunç olaylar, kişilerin toplumsal istenç tarafından yönlendirilen davranış biçimleriyle açıklanmaya çalışılır. Weiss, 'montaj' tekniği yardımıyla, kişilerin anlatımlarını karşı karşıya getirerek, Nazi dönemi görevlilerinin geçmişten öğrendikleri hiç bir şeylerinin olmadığını göstermeyi amaçlar.

Seyirci *Soruşturma* yardımıyla, gelecekte böyle olayların yinelenmesini önlemenin tek tek bireyleri aşacağına bilincine ulaşıyor. Yeni bir Auschwitz'in yaşanmaması için onun oluşmasını sağlayan koşulların ortadan kaldırılması gerekecektir. Ancak bu tür olayların gerçek nedenleri anlaşıldığı sürece üstesinden gelebilecektir. Böyle bir bilincin oluşmasında Weiss'a göre sanat ve özellikle yazın önemli bir rol oynayabilir.